

КУЛТУРНИ ПРОСТОР ИДЕНТИТЕТА И ЊЕГОВА РАЗЛИЧИТОСТ – ЕТНО НАСЛЕЂЕ НА ПРОСТОРУ СТАРЕ ПЛАНИНЕ

Сажетак: Овај простор данас карактеришу очувана аутохтона културна традиција, локални културни идентитет, резидуална аутентичност што га чини различитим и препознатљивим у Србији и овом делу Европе (посебно Југоисточне Европе) – стара аутентична села, манастири, стари занати, посебни, цењени и препознатљиви производи, гастрономске и обичајне специфичности, људи и њихова нарав. Етно наслеђе у овој зони представља моћну силу у очувању и одржавању националног идентитета који, уз историјске симболе и специфичне производе, даје овом простору јединствен културни идентитет.

Сама понуда етно наслеђа овог краја омогућава посетиоцу директан контакт са локалним становништвом и са њиховим начином живота, што пружа осећај јединственог и сликовитог доживљаја.

Кључне речи: културни идентитет, етно наслеђе, различитост простора, Стара планина

1. Увод

Стара планина последњих година привлачи велику пажњу културним и природним наслеђем. Данас је највећи акценат на природним туристичким вредностима, док се антропогене представљају као пратећи елемент у презентовању овог простора. Оне су атрактивније и доступније за туристе током целе године, док су природне условљене временским приликама у току године. Развојем туризма на Старој планини у интересу је да се јача културно наслеђе чије презентовање чини ову област специфичном.

Традиционални културни модели из прошлости приказују ову област као музеј на отвореном, а ревитализацијом старих традиција чини овај простор атрактивнијим за посетиоце и оставља могућност развоја простора као историјско-забавног парка са аутентичном атмосфером (Tanselle, 1998).

Главне компоненте које обележавају етно наслеђе овог простора су:

- 1) Културно наслеђе,
- 2) Архитектура,
- 3) Уметнички (традиционални) занати и
- 4) Гастрономија.

2. Опште физичко-географске карактеристике

Стара планина је највећа планина Источне Србије. Припада систему Карпатско-балканских планина и пружа се од Црног мора на истоку, до Вршке чуке на западу у дужини од 550 км. Мањи део главног венца (око 150 км) представља границу између Србије и Бугарске, а већи део (око 400 км) дели Бугарску на два дела: северну и јужну. Највиши врх Старе планине је Миџор, висине 2 169 м н. в, који је уједно и највиши врх Србије (изузимајући територију Косова и Метохије).

У Србији се налази мањи, западнији део, који се у меридијанском правцу пружа на дужини од 100 км, док у упоредничком правцу достиже ширину од око 30 км (Пиротска котлина–Сребрна глава). Северну границу Старе планине чине обронци Вршке чуке и долине Прлитског потока (најсевернија тачка налази се у долини Прлитског потока); западну границу чине долине река Бели и Трговишки Тимок, Стањанска река, Темштица и Нишава (најзападнија тачка налази се на ушћу Трговишког и Сврљишког Тимока); на истоку је омеђена државном границом Србије и Бугарске (најисточнија тачка је на гребену Старе планине – врх Сребрна глава (1 933 м н.в)); на југу Видлич (најјужнија тачка је у долини Нишаве на граници Србије и Бугарске), који се често припаја Старој планини. Укупна површина Старе планине је 1 802 км² (Миловановић Б. 2010).

Стара планина је удаљена 70 км од Ниша, 100 км од Зајечара и 50 км од Књажевца и Пирота, а од Београда 330 км. Најближе насељено место туристичком центру је село Кална, удаљено 20 км од Бабиног зуба.

Србија се налази на Коридору X (аутопуту Салцбург–Солун, укључујући делове Будимпешта–Београд и Ниш–Софија–Истанбул). Део који пролази кроз Србију, Шид–Београд–Ниш, дуг је 374 км и повезује источни део Србије са Београдом. Ниш је магистралним путем (М 25) повезан са Књажевцем и Зајечаром. Према југоистоку магистрални пут (М 1.12) води правцем Ниш–Пирот–Димитровград који је одмах уз границу са Бугарском. Књажевац и Пирот повезује само један регионални пут (Р 121), који пролази кроз Калну и наставља даље према Димитровграду. Други регионални правац Р 247 из Минићева повезује северни део Старе планине.

Слика 1. Саобраћајно-географски положај Старе планине

У рељефу Старе планине истучу се три целине: Висок, Видлич и Заглавак. Изразитији врхови Старе планине су: Црноглав (764 м н.в.), Врх Баба (1 787 м н.в.), Бабин зуб (1 108 м н.в.), Тресак (1 000 м н.в.), Ветрен (1 330 м н.в.), Орлов камен (1 737 м н.в.), Свети Никола (1 380 м н.в.), Три чуке (1 937 м н.в.), Тупанар (1 727 м н.в.), Сребрна глава (1 933 м н.в.) и Миџор (2 169 м н.в.).

Други познати врх Старе планине јесте Бабин зуб, висок 1 758 м. Добио је име захваљујући карактеристичним и доминантним стенама (једна од тих стена личи на зуб).

Због велике висинске разлике, Старе планине је климатски издиференцирана у неколико појасева. Планинска клима обухвата висински појас до 800 м н.в.. Појас од 800 до 1 400 м н.в. карактерише субалпска клима док је алпска клима заступљена изнад 1 400 м н.в. Средња годишња температура ваздуха на висини између 1 100 и 1 400 м износи око 5 °С. Средња зимска температура ваздуха износи између -1 до -3 °С, а летња око 15 °С. Средње трајање снежног покривача у појасу изнад 1 400 м н.в. износи 3–5 месеци, а на Миџору и до 6 месеци. Просечно трајање снега веће дебљине од 50 цм је око 70 дана (на Миџору и до 100 дана), а средња максимална висина снежног покривача 110–150 цм. Овако дуго задржавање снежног покривача одражава се позитивно на дужину зимске сезоне.

Стара планина је богата водом па је хидрографска мрежа густа и добро развијена. Постоје вештачка језера и термални извори који се већ користе у комерцијалне сврхе. Већих река нема, али се туристички истичу њихови кањони и клисуре.

Клисура Владикине плоче, коју је усекла река Височица у јурским седиментима, налази се између села Рсовци и Паклештице. У клисури се налази 15 пећина.

Река без пасоша или Јерма (Суковска река), налази се 30 км од Пирота. Извире источно од Власинског језера, улази у Бугарску (Знепоље) и после 30 км се поново враћа у Србију. Између Гребен планине (1 337 м н.в.) и Влашке планине (1 442 м н.в.) у клисури, Јерма гради два кланца (мештани их називају Одоровско и Влашко ждрело) дубока 300–400 м и широка 10–30 м. Кланци су све до 1927. године били потпуно непролазни. Тада је за потребе рудника каменог угља „Ракита“ кроз клисуру пробијена траса железнице уског колосека. Клисура је позната и по гребену Асеново кале (1 032 м н.в.), место где се гнезди мноштво сурих орлова. У близини су и остаци средњовековне тврђаве.

Клисура Росомачка река или „Славињско грло“, налази се близу села Славиња (33 км источно од Пирота). За ову клисуру су карактеристични мали лонци (вирови). Амбијент посебно дочарава стара воденица и пећина које се налазе на улазу у клисуру.

Темачка клисура (тзв. „Мали Колорадо“), кроз коју тече истоимена река – Темштица, и где се налази манастир Темска (манастир Светог Ђорђа).

Најзначајнији туристичко-хидрографски објекат јесте Завојско језеро. Завојско језеро налази се у југоисточном делу Србије, око 17 км северно од

Пирота. Налази се на Старој планини, у делу званом Висок, на средњем делу тока реке Височице. Ово језеро је урвинског порекла – 25. II 1963. године велика маса од око 1,5 м³ стена и земљишта је склизнула са Мртвачког брда и преградила долину Височице. Тада су нестала села Завој, Мала и Велика Лукања. Дужина је 17 км, а највећа ширина је око 300 м и дубине око 60 м. Поред ловног и купалишно-рекреативног туризма, Завојско језеро има веома значајну привредну функцију. На месту некадашње природне бране, која је преградила долину реке Височице, подигнута је бетонска брана и ХЕ „Пирот“, снаге 80 мW.

Поред Завојског језера, постоје и друга мања језера: Совинац, Рготско, Грлишко, Глоговичко... али туристички нису валоризована. Развојем туризма ове регије, постоји могућност њихове веће валоризације, поготово Рготског језера који се налази у близини Ргошке бање за коју већ постоји просторни план изградње и уређења за будуће туристичке намене.

Мање туристички су атрактивне Ргошка бања (која у будућности треба да буде једна од главних носилаца туристичке понуде ове регије), Даг – бањица и Николичевска бања.

Положај Старе планине, надморска висина и геолошка грађа условиле су разноврстан биљни и животињски свет.

Стара планина проглашена је парком природе 1997. године. Заштићена површина износи 142 219 ха. У оквиру Акционог плана за заштићена подручја Европе – *Parks for life*, парк природе „Стара планина“ је укључен међу 89 предела који су идентификовани приоритетним пројектом „Прекогранична подручја у Европи“. На Старој планини су развијене реликтне полидоминантне шумске заједнице, које изграђују биљне врсте ендемског и реликтог карактера. До сада су издвојени строги природни резервати:

- „Драганиште“ – резерват смрчевих шума;
- „Голема река“ – букова прашума;
- „Вражја глава“ – значајан локалитет у делу шумског комплекса Старе планине на којем је могуће пратити спонтани развој и сукцесију биљних врста које су у њеном саставу, а посебно планинског јавора (*Acer heldreichii*);
- „Три чуке“ – најинтересантнија ретка субалпска заједница бора кривуља (*Pinetum mugii*) на највишим врховима и представља једино налазиште бора кривуља које је до сада сачувано;
- „Смрче“ (Арбиње) – најочуваније и најлепше смрчеве шуме на Старој планини и у Србији уопште, са типичним тресавским и сфагнумским заједницама и „Копрен“ који представља налазиште биљака из породице месождерки (*Drosera rotundifolia*).

На Старој планини је изражена висинска вегетациона зоналност где се смењују шуме храста, букве, смрче, појас субалпске жбунасте вегетације ниске клеке, боровнице и субалпске смрче и појас кривуља.

Овако богат биљни покривач пружа повољна станишта за дивљач, што представља добру основу ловног туризма. Стару планину настањују и снежна волухарица, рис, медвед, бројне врсте лептира, водоземаца, гмизаваца и птица. Стара планина је укључена у регистар подручја од међународног значаја за птице Европе – *IBA* са површином од 44 000 ха.

3. Културно-историјско наслеђе

Кроз историју, термин „културно наслеђе“, мењао се развојем свести о проучавању прошлости различитих култура и њиховом међусобном сусрету (Џигурски, Ковачевић, Закић, 2008). Културно наслеђе или „национална баштина“ је наслеђе физичких артефаката (културна добра) и нематеријалних атрибута групе или друштва који су наслеђени из претходних генерација, одржава у садашњости и корист за будућих генерација.

Током XIV века је на пограничним простором између Бугарске, Македоније и Србије владала српска породица Дејановића. Родоначелник Дејановића био је севастократор Дејан, који је био ожењен рођеном сестром цара Душана, Теодором. Дејановићи су једни од највећих ктитора културног наслеђа овог простора.

Један од најзначајнијих средњовековних споменика културе Понишавља из XIV века јесте манастир Поганово (Станковић, 1994). Налази се на левој обали Јерме, 25 км од Пирота. Манастир је смештен између Одоровачког и Влашког ждрела. Грађен је у моравском стилу од ломљеног камена и кречњака. Посвећен је светом јеванђелисти Јовану Богослову, као задужбина Константина Дејановића Драгаша и његове кћерке Јелене Драгаш.

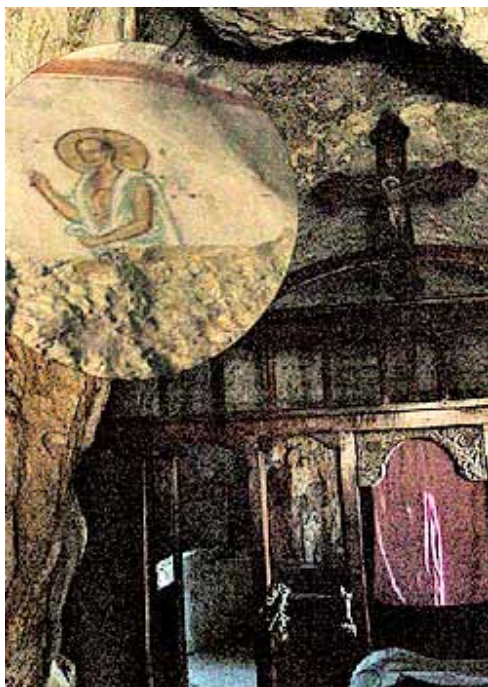

Слика 2. Манастир Поганово

У сливу Јерме, на њеној десној обали, налази се **манастир Суково**. Удаљен је 20 км од Пирота, а у близини манастира је Звоначка бања. Манастир је посвећен Успењу Свете Богородице, док су век градње и ктитор непознати. На основу мало сачуваних података, зна се да је више пута рушен, а данашњу манастирску цркву 1857. године је подигао, по предању, Сали-бег из Пирота. Манастир Суково се од 1968. године налази под заштитом државе. У манастиру се налазе две посебне фреске: приказ Светог Кристифора са ореолом и животињском главом и приказ Богородице са крилима.

Манастир Светог Ђорђа (манастир Темска) налази се у Темској, 10 км од Пирота на самом улазу у кањон реке Темштице. Манастир Темска са црквом посвећен је Светом великомученику Ђорђу. Подигао га је сестрић цара Душана из породице Дејановић, у другој половини XVI века. Манастир Темска је назван по рушевинама старог града Темца из XI века, који се налазио у непосредној близини.

Највреднији уметнички споменик Епархије тимочке јесте **Црква Пресвете Богородице** у Доњој Каменици. Црква се налази 15 км од Књажевца. Потиче из XIV века и ктитор је непознат. Изузетне уметничке вредности су представе: Тајна вечера, Благовести, Богородица Одигитрије са Христом, Успење Пресвете Богородице и јединствена представа загрљених Светих Ратника Теодора Тирона и Теодора Стратилата на коњима, који као и циклуси из живота Свете Петке у јужној и северној кули. Прва литургија, после 70 година, служена је 6. IV 2010. године.

Слика 3. Фреска „Ђелави Исус“

Још једна црква која својим куриозитетом привлачи пажњу јесте **Манастир Светог Петра и Павла** („Пећинска црква“) која се налази у брду Камик, на Старој планини, на десној обали Височице код села Рсовца. Црква је проглашена културним добром и под заштитом државе је од 1981. године. Настала је преграђивањем једне од бројних пећина на Старој планини највероватније у XIV веку. Црква је позната по фресци на којој је представљен Исус Христ – млад и ћелав, која је јединствена у свету и нигде у литератури није забележен сличан случај.

На брду Хисар, изнад реке Нишаве је пиротски град – **Тврђава Кале**. Народна традиција везује овај град за војводу Момчила па се често може чути назив – Момчилов град. Средњовековни град је подигнут за време владавине кнеза Лазара (1337–1389. године). На месту данашњег налазишта налазила се кула мотриља која се помиње у III веку. У XII веку град се помиње под именом Атруби. Под називом Пирот први пут се помиње у XIV веку. Тврђава се састоји од три дела: горњег града са донзон кулом, средњег дела са бедемом и две куле, и најнижег – доњег дела са бедемом и зиданим ровом.

Велики број предмета пронађених на овим локалитетима чува се у **зајечарском Народном музеју** (збирка Феликс Ромулијана) и у **Завичајном музеју Књажевац** (збирка двопрећних чарапа).

Музеј Понишавље чува експонат који је јединствен у Србији и Европи, а то је војнички хлеб Алексе Здравковића – таину из 1912. године. Такође, у овом музеју се чува и једна од најстаријих књига *Русалик*, збирка украјинских народних песама и бајки штампана 1837. године у само четири примерка. Зграда Музеја Понишавље је споменик културе од изузетног значаја. Припада народном балканском типу градње од бондрука из средине XIX века. У њој је Музеј од 1953. године.

Музеј је основан октобра 1947. године одлуком Градског народног одбора Пирота под називом Народни музеј. Већ је поседовао изванредан број предмета, углавном поклона од грађана Пирота и околине. Одлуком Скупштине општине Пирот, Музеј је 1969. године добио данашњи назив.

Као регионална музејска установа, која концепцијски спада у категорију завичајних музејских установа комплексног типа, делатност проучавања, заштите и презентације културног типа, делатност и проучавање, заштите и презентације културно уметничких и историјских дела, односно покретних културних добара, ова музејска установа обавља на територији општине Пирот, Димитровград, Бабушница и Бела Паланка.

Организациону структуру Музеја чине одељења за археологију, етнологију, нумизматику, историју и историју уметности. Збирке наведених одељења формирају музејски фонд од око 6.500 предмета. У састав музејског фонда улази и фонд Галерије фресака у Старом граду кога чине репродукције фресака из манастира Светог Јована Богослова, задужбине Константина Дејановића, у селу Поганову, као и два легата, од којих је један легат учитеља Ђуре Ранчића из области дечије књижевности, а други легат учитеља Душка

Ћирића са етнолошко-историјском грађом. Поред тога, Музеј има депандансе у Бабушници, Белој Паланци и Димитровграду.

Осим заштите покретних културних добара и проучавања материјалне и духовне културе средњег и горњег Понишавља и Лужнице, Музеј остварује и културно-просветну, педагошку и издавачку делатност која је започела крајем шездесетих и реалозовала се кроз неколико едиција.

Народни музеј у Зајечару основан је 27. марта 1951. године, као значајна збирка, а данас је музеј комплексног типа, са одељењима археологије, историје, историје уметности и етнологије, која имају сталне изложбене поставке у згради музеја, Радул-беговом конаку и Музеју Тимочке крајине у Бољевцу. Од 1996. године музеј има и одељење документације, као засебно одељење. Музеј у својим збиркама има преко 17.000 предмета. Једне од најважнијих су четири примерка антропоморфних фигурина из периода винчанске културе, која припада епохи млађег неолита.

Систематска истраживања обављају се на простору Тимочке крајине, у оквиру дугогодишњих пројеката:

- археолошка истраживања касноантичке царске палате Ромулиана, задужбине императора Галерија (293–311);
- тематска истраживања старог Зајечара; етномедицинска истраживања на подручју источне Србије;
- традиционална култура становништва североисточне Србије;
- историјска и етнографска истраживања рударства и металургије источне Србије;
- Тимочани у ратовима 1912–1918;
- иконописано сликарство Тимочке крајине;
- руски сликари у Зајечару;
- уметничка и документарна фотографија Тимочке крајине.

Лепота и културно-историјски значај експоната сврставају Народни музеј у Зајечару у ред најзначајнијих музеја Србије. Поједини експонати узимају истакнуто место у светској културној баштини (мозаици, скулптура, архитектонска декорација царске палате Ромулиана).

У саставу Народног музеја Зајечар налазе се следећи објекти:

- Царска палата „Ромулиана“ – Гамзиград,
- Радул-бегов конак,
- Турска воденица.

Најзначајнији археолошки локалитет јесте Феликс Ромулијана, близу Зајечара (лат. *Felix Romuliana*) које се од 29. VI 2007. године налази на листи светске културне баштине UNESCO.

Гамзиград је представљао резиденцију римског цара Гаја Валерија Максимилијана Галерија (293–311. г.), Диоклецијановог зета. По мајци Ромули назвао га је Ромулијана. Палата изгледа никада није довршена, а цареви IV века су велелепни посед препустили хришћанској цркви. Током V века палату су разарали варвари, а у VI век Ромулијану је Јустинијан I обновио у виду

пограничне тврђаве. Након најезде Словена крајем VI века, некадашња царска резиденција је напуштена. Унутар ње се налазила раскошна палата, два паганска храма, три хришћанске цркве и друге грађевине; подни мозаици се сматрају равнима најбољим остварењима касноантичког доба у Европи.

На основу археолошких налазишта Гамзиград се сагледава у шест периода:

- као праисторијско насеље из II и I миленијума п. н. е.;
- као римско пољско насеље (*villa rustica*) из II века н. е.;
- као римски дворач с краја III и почетка IV века;
- као црквено добро из IV и V века;
- као рановизантијско насеље V–VII века;
- као средњовековни град (XI век) и
- као привремено склониште у време турских освајања у XIV и XV веку.

Слика 4. Феликс Ромулијана

Завичајни музеј Књажевац зграда је у склопу градског језгра, саграђена као двојна породична стамбена зграда у власништву породице Сибиновић, бивших власника тимочких рудника „Добра срећа“. Подигнута је 1906. године и припада врсти културних добара грађанске архитектуре са стилским карактеристикама сецесије, значајним за период са почетка XX века. Музејска стална поставка састоји се из археолошког, етнолошког, историјског, уметничког и геолошко-природњачког дела. Хронолошки и тематски изложени су

музејски експонати из књажевачког краја од најстаријих праисторијских времена до данас. Посебно се истиче по значају етнографска збирка двопређних вунених чарапа, јединствена у свету, која је изложена као засебна целина – **Музеј чарапа** у оквиру сталне поставке.

Завичајни музеј у свом саставу има Музеј града у кући Аце Станојевића, Архео-етно парк у Равни и антички локалитет *Timacum Minus*.

Музеј града Књажевца налази се у кући Аце Станојевића, председника Народне скупштине Србије. Кућа је споменик културе, саграђена 1910. године по узору на италијанске виле. У горњој етажи амбијентално је приказан грађански ентеријер са краја XIX и почетка XX века. Изложени предмети културне и уметничке вредности су пре свега лични предмети Аце Станојевића и његове породице а део експоната добијен је на поклон од старих књажевачких породица, с обзиром на то да је Књажевац некадашњи Гургусовац, једна од најстаријих вароши у Србији. У доњој етажи, у галеријском простору одржавају се различити музејски садржаји – књижевне и музичке вечери, различита предавања итд.

Архео-етно парк Равна – *Timacum Minus* се налази надомак села Равне, северно од Књажевца. Смештен је поред леве обале Тимока, на југоисточним падинама планине Тупижнице. Овај локалитет представља римску насеобину чији темељи датирају из I века наше ере. Овде су пронађене десетине примерака римских споменика карактеристичних по натписима које носе (жртвеника, царских почасних натписа, надгробних стела и сл.), као и бројни примерци античке бронзане и мермерне скулптуре, рељефи и други предмети високе уметничке и занатске вредности.

У непосредној околини развијало се насеље, површине 20 ха, са објектима за становање, вилама, храмовима и термама. Парк обухвата неколико целина:

1. Тврђава (I–VI века н. е.) је служила као логор римске помоћне јединице – кохорте и примала је од 500 до 1 000 војника, пешака и коњаника.
2. Терме потичу из II века н. е. а преправљане су у IV веку. Почивају на систему стубића који су држали под, а између њих је струјао топао ваздух из ложишта и равномерно грејао просторије. Терме су биле омиљено место за састајање војника.
3. Лапидариум се налази у школском дворишту у Равни и обухвата збирку камених споменика пронађених приликом археолошких истраживања у периоду од 1975. до 1990. године. У питању су обично надгробни споменици, почасни споменици и жртвеници.

Из римског периода на овом подручју специфичне су и римске терме тј. данас бање. У подножју Старе планине, налазе се неколико бања. Посебан туристички значај има **Гамзиградска бања**, која се налази на 11 км од Зајечара. Овде има више извора минералне лековите воде (један је у самом кориту Црног Тимока), али се користе само четири. Температура воде износи

од 38° до 43 °C и по хемијском саставу воде су земно-алкалне хипертерме односно акротерме и користе се за лечење већег броја болести купањем и пијењем. На 3 км од Гамзиградске бање налазе се остаци римског царског града Феликс Ромулијана (III век), што указује на то да су ове лековите терме коришћене још у античко доба.

Друга по значају је **Звоначка бања** (радиоактивна вода, температуре 28°C, која спада у једну од највиших природних лечилишта у Србији (660 м н.в.)). Ова бања је била позната још у доба старих Римљана и у доба средњовековне Србије. Бања је била претеча римских терми, а као лечилиште обновљено је тек 1912. године. Данас је у веома риунираном стању.

4. Градитељство

Стара планина одише великим бројем напуштених села, а поједина су „жива“ останком старијег становништва. Данас су то старачка села, којима у будућности прети нестанак уколико се нешто не предузме. Стил и начин градње због конфигурације терена, историјских, политичких, економских и пограничних прилика утицао је на архитектонско наслеђе овог простора чинећи га различитим и аутентичним са средњовековним културним идентитетом.

Архитектонско наслеђе одражава историју и културу друштва које је изграђено, а баштина градитељства омогућава да се идентификује једна традиција са истинитим и изворним елементима заједнице која је насељавала и насељава овај простор (Dodykhudoeva, 2004).

Основни материјал за градњу кућа је камен, дрво и блато измешано са сламом. Приземље је зидано од камена. Није коришћен везивни материјал, већ су подруми изнутра мазани блатом. Спрат је грађен од дрвета чија се конструкција омаже или испуни блатом (чатмаре, кованице). Кровна конструкција морала је да буде јака јер су куће покриване плочама што је специфична градња за старопланински крај.

Старопланинско **село Гостуша** налази се у близини Завојског језера, 40 км удаљено од Пирота. То је једино село у Србији које је саграђено искључиво од камена (у народу знано „куд год се окренеш у Гостуши све сам камен, дрво, вода и ваздух“), тј. реч је о аутентичном, планинском селу, збијеног типа, са преко 200 кућа и 80 становника, о чијој старости сведоче први писани подаци с краја XV и током XVI века. Само село чине горња и доња махала. Гостуша је јединствена и по томе да обе махале имају по своје гробље, па је ово једино село у овом крају које има два гробља.

У току су припреме за израду предлога за проглашење села за просторну културно-историјску целину.

Конак Малог Ристе – спада међу најстарије и најлепше грађевине балканско-оријенталног типа у Пироту. Припадао је угледном пиротском трговцу

Христивоју Јовановићу – Малом Ристи, који ју је изградио 1848. године. Као вредно наслеђе прошлости, проглашен је спомеником културе од изузетног значаја и у њему се данас налази Музеј Понишавље. Музеј Понишавље чува експонат који је јединствен у Србији и Европи, а то је војнички хлеб Алексе Здравковића – таину из 1912. године. Такође, у овом Музеју се чува и једна од најстаријих књига *Русалик*, збирка украјинских народних песама и бајки штампана 1837. године у само четири примерка. Зграда Музеја Понишавље је споменик културе од изузетног значаја. Припада народном балканском типу градње од бондрука из средине XIX века. У њој је Музеј од 1953. године.

Бегов мост код села Станичења – налази се на реци Темштици код села Станичења, и омиљено је излетиште Пироћанаца. Сматра се да потиче из римског доба, а како га је касније обновио неки турски бег, мосту је остао назив по њему. Бегов мост је проглашен спомеником културе.

Тарапонтинa кућа – налази се у селу Сопот, северозападно од Пирота, удаљено од њега 7 км. Једна од најаутентичнијих кућа из XIX века у овом крају, смештена на обронцима Старе планине. Материјал од којих је сазидана су: балвани, балирано сено, блато (глина) и представља наслеђе породице Јовановић из Алексинца која је последњих 70 година одржава.

Село се некада налазило на путу Пирот–Ниш, покрај железничке пруге и станице, на месту данашњег Сопотског хана. Данашње село је састављено из неколико махала, које дели поток кроз село. Село има највећи број извора у окружењу.

(Пра)стара чесма у селу Куса Врана, налази се на обронцима Влашке планине, на путу од манастира Поганово ка Звоначкој бањи, недалеко од Пирота. Тачно време од када датира чесма није утврђено, али се сматра да потиче или из османског, или из неког ранијег периода. Поред чесме се налази црква која, с историјске тачке гледишта, није стара (саграђена је у XX веку), на темељима старе цркве.

5. Остала етно обележја старопланинског краја

Од осталих мотива које на туристичкој мапи презентују овај крај јесу и пиротски ћилими. Током векова, најважнија занатско индустријска грана Пирота била је **ћилимарство**. То је оригинална ткачка делатност поникла у овом граду и обележје сиромашне женске популације (Малуцков, 2004). Битан предуслов за развој ћилимарства је развој сточарства као привредне гране, затим довољна количина вуне као сировине и град као трговачки центар. Ти предуслови омогућили су да процес производње пиротског ћилимарства од свог почетка буде заокружен: овде је гајен квалитетан сој оваца (на Старој планини), ту је прерађивана и бојена вуна, техника ткања је била усавршена, као и особен разбој и развијена трговина.

Захваљујући развијености сточарства развијена је и друга грана по којој се данас одликује овај крај – **гастрономија**. То је традиционално сточарство

и познат специјалитет – пиротски качкаваљ. Ово је један од најквалитетнијих сирева у свету. Тврди се да је шездесетих година XX века био толико цењен у Америци да га је Бела кућа третирао као њен официјални сир. Осим САД, извожен је у земље са топлијом климом јер је био веома дуготрајан. Од осталих кулинарских специјалитета и традиционалних пића издвајају се качмак, белмуж, љутеница, хајдучки ћевапи и квалитетна вина Вранац, Шардоне, Мускат хамбург, Тимочко црно и друга.

Пирот је био центар грнчарског заната у Србији. Средином XIX века имао је чак 40 грнчарских радионица. На простору Пирота и Беле Паланке народно **традиционално грнчарство** било је под разним утицајима са стране. Већ крајем XIX века значај грнчарства опада па се број грнчарских радионица смањило на 32. Градови на северу и западу Србије су после ослобођења од Турака почели нагло да се развијају па је велики број мајстора - грнчара из Пирота и околине отишао у печалбу у те крајеве.

Слика 5. Пиротски ћилими

Израда накита заснива се на традиционалним средњовековним утицајима, која је трајала до почетка XX века, дајући српској култури аутохтоне комаде накита који су у типологији познати као „пиротски“. Године 1896. године регистроване су 33 кујунџијске радње, чији се број почетком XX века смањује и 1914. године постојало је свега 5 радионица, а потпуно нестају у периоду између два светска рата.

Прављене су огрилице, наруквице, прстење. Прстење је посебна група накита која се одликује разноврсним типовима у зависности од намене. Најчешћи прстен је тзв. „медењак“, столовати, гломазан и масивне главе, израђиван од бронзе или сребра, у техници ливења, ажурирања, гранулације, које се у XVII и у XVIII веку носило као ознака владарског и друштвеног положаја, док се у XIX веку јавља као венчано прстење.

6. Закључак

Старопланински крај се одликује специфичном архитектуром, гастрономијом, културним наслеђем, ћилимарством, старим традиционалним занатима, који представљају добру основу за развој туризма дајући моћну силу у очувању и одржавању историјских симобла и специфичних производа овог простора са јединственим културним идентитетом.

Однос између туризма и етно наслеђа открива везу у садашњости између традиције и модерности, где се на једном простору пружа туристи осећај проласка кроз времеплов.

Литература

- Миловановић, Б. (2010). *Клима Старе планине*. Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ: Београд.
- Ивков-Џигурски, А., Ковачевић, Т., Закић, Л. (2008). Сувенири као део културног наслеђа становништва у функцији туристичког производа, *Гласник Српског географског друштва*, вол. 88, бр. 4, стр. 59–69.
- Малуцков, М. (2004). *Ћилимарство Срба у Војводини*. Рад музеја Војводине бр. 46, стр. 369–372, Музеј Војводине, Нови Сад.
- Станковић, С. (1994). Туризам пограничне зоне Србије према Бугарској, *Гласник Српског географског друштва*, вол. 74, бр. 1, стр. 85–94.
- Kirshenblatt Gimblett, B. (1998). *Destination Culture: Tourism, Museums, and Heritage*. University of California Press, London, England.
- Dodykhudoeva, L. R. (2004). Ethno-Cultural Heritage of the Peoples of West Pamir. *Collegium Antropologium*, 146–160.
- Tanselle, G. T. (1998). *Literature and Artifacts, Charlottesville*. Bibliographical Society of the University of Virginia.
- www.topiro.com
- www.visitserbia.org

Radmila Jovanović, Olgica Miljković

CULTURAL SPACE OF IDENTITY AND ITS DIVERSITY – ETHNO HERITAGE IN THE TERRITORY OF STARA PLANINA

Summary: This space today has preserved an indigenous cultural traditions, local cultural identity, residual authenticity that makes it different and distinctive in Serbia and this part of Europe (especially South East Europe) - authentic ancient villages, monasteries, handicrafts, special, respected and recognizable products,

gastronomic and customary specifics, people and their nature. Ethno heritage in this area is a powerful force in the preservation and maintenance of national identity, the historical symbols and specific products, giving the interior a unique cultural identity.

An offer to ethno heritage of the area allows visitors direct contact with local people and their way of life, providing a sense of the unique and picturesque experience.

Key words: cultural identity, ethnic heritage, space diversity, Stara planina